

Çingiz Əlioğlu şeiri: Dilin magik təcrübəsi

XX əsr Azərbaycan avanqard şeirinin görkəmli nümayəndəsi Çingiz Əlioğlunun sənətinə doğru neçə illərdir ki, yol gəlirəm. Hər görüşümdə şeirlərindən danışardım, şeirlərini yozurdum. Hər dəfə dediklərimi yazmadığıma görə təəssüflənirdim...

Heç kimə sır deyil ki, Çingiz Əlioğlunun dili səs simvolizmi deyilən fenomen ilə sıx bağlıdır. Bu poeziyanın özəlliyi mətnlərin akustik xarakterindən gəlir. Səs simvolizmi ayrı-ayrı səslərin, səs birləşmələrinin mistik mənalandırılması deməkdir.

O, dildən gələn və təbiətdə eşitdiyini içinə yığıb oxuyur. Andrey Bely yazırdı ki, məhz insanın "içinin oxuması" ritmin əsasıdır. Ritm içimizdəki intonasiyadır.

Ç.Əlioğlunun şeirləri özünəməxsus melodik-akustik struktura malikdir, bu onun poetik gücüdür. Bu güc bilavasitə konkret leksik mənalardan deyil, səsin və ritmin strukturunda gizlənmiş mənalar dan gəlir. Bu, magik şeirin texnologiyasıdır.

Yaxası yuxa yuxu yaxılı
Bu yaxın meydan
Heç buraxmır yaxamı.

Bu şeirlər ovsun-şaman mətnləri kimi mütləq səslənməli, tələffüz edilməlidir. Məhz tələffüz olunan mətn təsir gücünə malik olur.

Onun poeziyası iç (səs) yaddaşının təcrübəsi kimi yaranır. Bu, xüsusi düşüncə və yazı tipidir. Bunu daha bir yazıda Çingiz Əlioğlunun nəsrdəki adaşı Çingiz Hüseynovda müşahidə etmişəm. Fikrimizin dəlil-sübutu üçün Ç.Hüseynovun "Fətəli fəthi" romanının rus variantından bir parçanı vermək zorundayıq: "Kak tut ne podivitsya fortelyam fortuna? Da, da, vısoçayşie verşını farsa! Qluboçayşie propasti fariseystva, lipkoe mesivo frazerstva! /Efemernie triumfi! Fuzeynaya palba! Kak fatumnıx fanatikov osporit? fimiamı, kak oblaçko, fuff!".

İndi isə Ç.Əlioğlundan bir örnəyə diqqət yetirək:

Hayler, hale verb axis harelip,
Yarğanları yarıb çaxsın sırayla!
Yağların yağlı başın yaralım,
Qafdan aşıb qafasını çapalım!

Onun bədii, sətiri tərcümələrinə də bu təfəkkür tipi yansımışdır. Bu təsir onun tərcümələrini orijinal poeziyasının bir hissəsinə çevirir:

O vaxt ki, məhv edib əlyazmasını
Yaddaşda yaxşıca həkk edirsən.
Hər cür zəhlətökən izahdan uzaq
Sirli zülmətdəki yekcins ziyanı.
(O.Mandelştamdan)

"O ötürdü ki, ilham övladı, ötürdü şəstlə şöhrət aşiqi xalqın eşq dolu ağuşunda!"
(Y.Baratınskidən)

Şeirlərin adında da səsin magiyasından yararlanır. Məsələn: "Qarğa və qırğı", "Azman ozan", "Ramana romanı" və s.

Təkrir Ç.Əlioğlu poetikasının mühim hissəsini təşkil edir. Belə demək mümkünsə, səs, söz təkrirləri onun qrammatikasını əsaslandırır. Təkrir onun çox inandığı və güvəndiyi, şeirin fəlsəfəsini şərtləndirən poetik fiqurdur.

Sözün ritmik təkrarlanması sözün və səsin (beytdə, bənddə) əhatəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Təkrir sözün mənə çalarlarının çoxalmasına səbəb olur:

Yasəmən çətiri ətirli gecə
Çiçəklər minlərlə canlı kəpənək

Yasəmən çətiri çərpələng təkin
İndicə göylərə qalxıb gedəcək.
Şair səsin hava (iqlim) mahiyyətli olmasına inanır. Səsin hava-mövsüm mahiyyəti ilə ovqat
eyniləşir.

Ağarır toranda bir səsin çəni
Unutma məni... unutma məni.
Başqa bir şeirində səslərin rəngi (xəzəl, xəzan, xəzri, zökəm) və təkrarlar (azar günü, bazar
günü, bezar günü, əzan günü) insanda payız ovqatının obrazını yaradır.

Bu gün yenə bazar günü
xəzri üzür xəzan xəzəlini
yenə susur zəngin azar günü zökəm telefon
xəzəllərin xəzridən bezar günü bazar günü
əzan günü bər-bəzəkli zənginlərin gəzən günü.
Müsaibələrinin birində oxumuşdum: "Söz özü bizi seçir". Şairin hara, yaxud haraya qədər
gedə biləcəyini ancaq söz müəyyənləşdirir. Onun sözü oxuması münəccimin ulduzları oxuması
kimidir:

"Ayaq"ı tərsinə oxudum
Gördüm "qaya"dır.
Elədir, düşündüm,
ömrüm boyu
hara ayaq qoydum
önümü qaya kəsdi.
Çingiz Əlioğlu şeirlərinin süjet təşkilində, folklorşünaslıq termini ilə desək, kumulyativ
prinsip işləyir. (Kumulyasiya mifopoetik təfəkkürün xüsusiyyətlərindən biridir, yəni öz aralarında
əlaqəsi olmayan vahidlərin bir məna məkanında düzənlənməsidir.) Bir söz o biri sözün "boynunu"
görür, bir səs o biri səsi eşidir, dalınca çəkib gətirir:

Tər sinələr tərsanəsində
tıncıxan nəfəslə
təp tökən
tərsa əslimdir.
Göründüyü kimi, akustika sözləri dəyişdirir, şeirlərin plastikasını, ritmini yaradır. Sözlər
sanki pöhrələyir, cücərir. Məhz akustika "ölü", unudulmuş, arxaik sözləri poetik dilin canlı havasına
qaytarır:

Əngini ayırıb ləvənd kintolar
Həsədlə onların ardınca baxır.

Və ya:
Dənəvər-dənəvər
mələz ulduzlar
səpiləcək səmaya

O, dilin arxeoloqudur. Dilin təməli olan sirli "mənalara-səsləri" aşkarlamaqla, yenidən
səsləndirməklə məşğuldur. Hind mantralarında, island saqalarında, Dədə Qorqud şeirlərində, ovsun
mətnlərində, Velimir Xlebnikovun poetik təcrübələrində geniş vüsət almış bu ənənə Azərbaycan
şeirinin Çingiz Əlioğlu səhifəsində öz maraqlı ifadəsini tapır:

Dişimlə-dırnağımla
eşdim dilin təməlini

qələmimlə xışladım.

Onun bu sahədə işlərini çağdaş rus poeziyasının tanınmış nümayəndəsi Viktor Sosnora ilə müqayisə etmək olar.

Şeirlərdə hər sətrin öz alliterasiya "müstəqilliyi" olur. Bu "müstəqil" alliterasiya vahidləri birləşib mətn bütövlüyü yaradanda dilin magik təsirini hiss edirsən.

...Dağların bağrını dağım dağlayır

Güllər gülüşümü alıb apardı.

Əl verib əl tutan əllə əlləşir,

Dil açıb dilənən dinməz dilləşir.

Pəşində durduğum pişik olub şir

Başına çəkdiyim əli qopardı.

Şeirlərdə hər bir söz sanki bir işarədir, ieroqlifdir. Şair insan ömrünü, adın mifologiyasını, şəhər mənzərəsini ieroqliflər kimi oxuyur:

Sonra da itlərin avtosammiti

Avtoşlar obaşdan fitilləyirdi.

O fətir sifətli müfəttişlərsə...

Hardasa itmişdi, gözə dəymirdi.

Onun poetik lüğətində yəhərdən yeyilmiş at belinə oxşayan köhnə folklor epitetlərindən əsər-əlamət yoxdur. Onda kosmoqonik akt baş verir - hər epitet, təşbeh obrazı yenidən yaradır.

Onun şeirlərində epitetlərin sıralanmasına baxın. Epitet sadəcə üslub vasitəsi deyil, poetik hadisəyə çevrilir. Sözlərin gözlənilməz kombinasiyası, bir-birinə assosiativ keçidi obrazları görümlü edir. Ç.Əlioğlu o şairlərdəndir ki, epitet bir başa metaforik effektdə işləyir: "Çəlpəşik ömrümün ipini çözdüm".

Çingiz Əlioğlu hadisənin, əşyanın, konkret və ya mücərrəd varlığın mahiyyətini açmaq üçün epitetləri də "akustik koda" qoşur:

Bayağı güzəranın

olar-olmaz tələblərinə

təpərsiz tənini təslimdi.

Çingiz Əlioğlunun dünyasında mifoloji eyniləşdirmə prinsipi o qədər dərinə işləyib ki, az qala hər bir detal və obraz metaforik metamorfozaya (çerilməyə) məruz qalır:

Nənəm kimisən

İçərişəhər

Yan-yörəndən yüksələn

Yeni məhəllələr

Ətəyindən yapışmış

nəvələrindir.

Çingiz Əlioğlunun qəribə, poetik ölçü-biçim meyarları var. Adətən, epitet enerjisi ilə yüklənmiş ölçü meyarları zərifliyin göstəricisidir, mənsub olduqları nəsnələrin mahiyyətinin gözlənilməz ifadəsidir.

Bir çırtdağ sevinc də at üstünə

Qoy alışsın.

Yaxud:

Bir qurtum şaxta hava

Qurudur qırtlaqları.

Ç.Əlioğlu bütün əşyaları, nəsnələri, canlıları, obrazları ayrıca bir məkanın daxilində, içində verməyi sevir. Hər şey həndəsi fiqurun (çərçivə, kub) içində olur.

Şeirləri də həmin həndəsi məntiqə tabedir: səsləri, rəncələri mətndə bir çərçivəyə yığır, bir ideya məxrəcinə gətirir:

Heç nə xatırlamıram.
Yadımda qalan boz rəngli
Nəhəng bir fəzadır
bir də ki,
bu fəzanı dolduran
tanış sifətlər, üzlər.

Yaxud:

Bilqeyis nənəmin
Cehizlik sandığında
bir əlçim çəmən
saxlancı vardı.

Şairin lüğətində "dağılmaq, səpilmək" feillərinin üstünlüyü diqqət çəkəndir, sanki hər bir şeir "səpələnmiş" obrazları bir foksa yığmaq üçündür:

Süd dolu badya kimi
Dağılıbdır Ay
Üstünə qaranlığın.

Yaxud:

Küncüt kimi dağılıb
İndi hərə bir kincə.

ya da

Dənəvər-dənəvər
mələz ulduzlar
səpiləcək səmaya.

Yaxud:

O qarışqa yuvası
metrolara təpilib
görəcəyəm gündüz də
göyə ulduz səpilib.

Həndəsə effekti obyektin (çiçəyin, işığın, sandığın və s.) yerini dəqiq müəyyənləşdirir. Onun təhtəşüurunda künc obrazının çox aktual durması da bu üzdəndir. Məsələn: "Beşkünc balaca bir otaq".

Başqa bir örnək gətirək:

Yaxşı yadımdadır
Dibdə, bir küncdə
Beşləçək çiçək
Açan yasəmən
Kolu saxlardı.

Ç.Əlioğlu poeziyasının bir özəlliyi də ondadır ki, akustik kod özüylə bərabər vizual kodu gücləndirir. Şairin iç (səs) təcrübəsi obrazı görməyə imkan verir. Səmimiyyətlə deyirəm: Tiflisin ən koloritli, yadda qalan obrazını Ç.Əlioğlu yazıbdir.

Tərifə sığmayan, türfə gözəllər
Trüfel ötürür lokantalarda.
Aralarında vifliyəmli
Aşkenazilər də var.

Yeri gəlmişkən, Ç.Əlioğlunun rəssamlarla, heykəltəraşlarla, qrafiklərlə asan "dil tapa bilməsi", bu sənət sahibləri ilə ortaq dünyagörüşü və bədii zövqü paylaşması onun avanqardizmini şərtləndirən amillərdəndir.

Avanqard həmişə arxaikanı dirildir. Təsadüfi deyil ki, bu gün filoloqlar futuristləri XVIII əsrin mürəkkəb poeziyası ilə əlaqələndirirlər.

Avanqard daha qədim, tarixəqədərki mənaları dirçəldir. Bu baxımdan Velimir Xlebnikovun yaradıcılığı üçün (elə Rusiya üçün də!) səciyyəvi olan bütpərəstlik mövzusu fikrimizin təsdiqi ola bilər.

Ç.Əlioğlu avanqardizm poetikasının bir sıra kodlarından (fonika, qrafika, numerologiya və s.), xüsusən tipoqrafikadan məharətlə istifadə edir. "Çərçivə" kitabı bunun parlaq nümunəsidir - Azərbaycan şeirinin vizual kitabıdır.

Təəssüf ki, Avropada (xüsusən Fransada) geniş yayılmış bu ənənə - şairin memarla, rəssamla dostluğu, birgə yaradıcılıq axtarışları Azərbaycanda çox zəifdir. Fransada (E.Manedən başlayaraq) şairlər öz rəssam dostlarının sərgi kataloqlarına ön sözü yazırlar. Rəssamlar da şair dostlarının kitabları üzərində işləyirlər. Müasir modernizmin bu "qarşılıqlı əlaqə" prinsipi Azərbaycanda yalnız Çingiz Əlioğlunda işləyir.

Çingiz Əlioğlu kitablarına, şeir və poemalarına başlıq seçmə mədəniyyəti ilə fərqlənir. Bu, bir tərəfdən şairin mövzu repertuarının genişliyindən və yüksək zövqündən gəlirsə, digər tərəfdən istənilən mövzunu modern poeziyasının malı etmək istedadından gəlir. Mövzuların rəngarəngliyi onun mədəniyyətlərin, dillərin dialoqunda özünü rahat hiss etməsi ilə əlaqədardır. Böyük rus ədəbiyyatşünası M.Baxtin deyirdi ki, yad mədəniyyəti bilməyən öz mədəniyyətinə də qayıda bilməz.

Ustad Çingiz Əlioğlu dünya poeziyasını mükəmməl bilsə də, nəfəsi, ruhu həmişə milli, qədim poeziyamızın köklərinə bağlıdır. Onun poeziyası bizi dilimizin mistik mənalar dünyasına qaytarır.

Rüstəm KAMAL

Ədəbiyyat qəzeti.- 2018.- 31 mart.- S.28-29